

Az átmenet kora

Kommentárok Némedi Dénes „Durkheim és az innováció” című kéziratáról

Somlai Péter

somp@t-online.hu

E. Durkheim hazai szakértői közül Némedi Dénest ismerte leginkább a szakmai közvélemény. Megérdemelten. Némedi több mint húsz éve publikálta első Durkheim-tanulmányát (1988), amiben modern elméletek, T. Parsons, J. Alexander, J. Habermas és mások koncepcióin át vizsgálta a Durkheim-recepció több kérdését. Később ezt követte sok rövidebb írás, s ezek együtt olvashatók Némedi gyűjteményes tanulmánykötetében (2000). Közben pedig megjelent monográfiája (1996), amiben Durkheim tudományos életművét tekintette át, s egyúttal értelmezte, mélyen és érdemben elemezte az emberi tudás társadalmi összefüggéseit. Könyvének alcíme is ez lett: „Tudás és társadalom”.

Tudjuk, hogy Durkheim elméletének rendkívül nagy hatása volt és van a társadalomtudományokban. S nemcsak hazájában, nemcsak a mester tanítványai, az ún. Durkheim-iskola és a francia strukturalisták körében. A 2. világháborút követően főleg T. Parsons közvetítésével kapcsolódtak hozzá egyre többen a strukturalista-funkcionalista szociológiai irányzat hívei közül, majd pedig a tudományelmélet és tudásszociológia egymást keresztező vidékén is felhasználták szempontjait filozófusok és szociológusok. Olyan gondolkodók, akik a *tudásszociológia alapproblémáit*, eszmék és ismeretek kollektív eredetét és érvényességét kutatták. Kognitív modelleket, a megismerés előfeltevéseit és a tudományok kutatási módszereit vizsgálva irányították figyelmüket társadalmi összefüggésekre, s így találkoztak Durkheim munkáival.

Némedi Dénest is elsősorban ilyen összefüggések foglalkoztatták. Ezért tanulmányozta a tudomány történetét és szociológiáját, s ezért vonzották érdeklődését az olyan újabb területek, mint amilyen a „tudománykutatás”. Végző fokon az ismeretelmélet alapproblémáira, ismereteink és tudásunk szociológiai magyarázatára keresett választ ő is Durkheim szövegein keresztül. Azt vizsgálta, miként folyik a tudás társadalmi konstitúciója, s „hogyan és milyen társadalmi feltételek mellett konstituálódnak a különböző kutatási metodológiák” (Némedi 2000: 74).

Ennek szellemében olvasta át a mester szövegeit és értelmezte munkásságát újra meg újra. Legutóbbi, befejezetlenül hagyott „Durkheim és az innováció” című írásában is ezt tette.¹ Itt az foglalkoztatta, hogy *miként próbálta értelmezni Durkheim a magatartásnormákban és eszmékben társadalmi szinten végbemenő újításokat*. Persze figyelembe vette a teljes életművet, de különösen az utolsó nagy munkát, az eredetileg 1912-ben publikált „A vallási élet elemi formái”-t (Durkheim 2003) tartotta tanulságosnak.

Tudni való, hogy ebben a könyvben Durkheim szándéka kettős volt: az ausztráliai bennszülöttek hiedelemvilágát vizsgálva a vallás eredetét kívánta bemutatni, s ezen keresztül az egész ismeretelméletet megújítani. Ezt célozta a „szent és profán” szférájának éles szétválasztása, a tilalmak és kultuszok elemzése, a kollektív képzetek funkcionális magyarázata. Elemzése során abból indult ki, hogy a társadalom alakította ki egykoron az emberi gondolkodás fontos eszközeit (fogalmakat, kategóriákat, típusokat) és mechanizmusait (a logikai műveleteket). A társadalom hozza létre és kényszeríti az egyes emberekre a kollektív reprezentációkat, s ezért kell belőle eredeztetni az eszméket és értékeket, az erkölcsi normákat, a jogérzéklet és az esztétikai ízlésformákat. A társadalom „teremtőképes” instanciaként jelent meg Durkheim előtt, amelynek erejével semmilyen más hatalom nem veheti fel a versenyt: „... mert a társadalom ugyanaz a tagjai számára, mint az Isten a hívők számára” (Durkheim 2003: 196).

Ebben az elméleti keretben próbálta megmagyarázni Durkheim az újítás jelenségeit is. Némedi összegyűjtötte és kommentálta az idevágó szövegrészeket. Rámutatott a gyűlések (vagyis a társadalmak nyilvános intézményeinek) szerepére és a „kollektív pezsgés”-re, amelyből új eszmék keletkezhetnek. Szerinte Durkheim „egy megújult, morálisan meggyőző republikanizmus”-t képviselt (Némedi 2010: 4), s ennek szellemében feltételezte, hogy „a társadalom képes megújítani önmagát, éspedig mint kollektívum” (Némedi 2010: 4). De törekvése nem sok sikerrel járt. Némedi Dénes elemzésének fő következtetése így hangzik: „Durkheim nem tudta meggyőzően demonstrálni, hogy lehetséges az újítás olyan felfogása, amely eléggé kollektivistikus ahhoz, hogy hihetővé tegye az új képzetek társadalmi konstitúcióját, másrészt képes legyen megragadni az egyének szintjén is az újító folyamatokat” (Némedi 2010: 8).

Akkor hát hogyan tovább? Írása végén Némedi két irányt javasolt. Az egyik J. Habermas elmélete a kommunikatív cselekvésről, amit követve elsősorban az igaz/hamis – nem pedig a normatív helyesség és hitelesség – megkülönböztetésének nyelvi funkcióit kellene előtérbe állítani. A másik irányban „a Durkheim által teljesen negligált profán munkatevékenység” témakörét javasolja feldolgozni, de abban az új értelmezési keretben, amit B. Latour fabrikált a „hibridek” ellenszociológiai elméletével. Kérdés azonban, hogyan lehet egyidejűleg alkalmazni ezeket az elméleteket? Milyen módszer az, amely mindkét irányt egybekapcsolja?

¹ A Magyar Szociológiai Társaság 2010. évi konferenciájára készült ez az írás. Egy olyan elmélettörténeti szekcióban tervezte felolvasni Némedi, aminek tervével maga állt elő ősszel. Többen jelentkeztünk ebbe a szekcióba a konferencia címének („Konfliktus és társadalmi innováció”) megfelelő témákkal. Némedi Dénes halála miatt végül nem tartottuk meg.

Némedit utolsó éveiben behatóan foglalkoztatták ezek a problémák. Befejtlenül maradt írása végén is ezt kérdezi, aztán pedig következik az utolsó mondat, remény gyanánt: „A durkheimi problémának ez lenne az igazi megoldása” (2010: 10).

Legszívesebben erről, a durkheimi probléma „igazi megoldásáról” vitáztam volna Némedi Dénessel. Most már csak egy virtuális vitára bocsáthatom vele az itt következő gondolatmenetet. Két dilemmát fogok röviden megfogalmazni. Előbb társadalom és egyén, „kollektív tudat” és cselekvő ember összefüggésével foglalkozom, aztán pedig az „átmeneti korszak” problémájával. Mindkettő szorosan kapcsolódik Durkheim életművéhez és azokhoz a kérdésekhez is, amelyeket Némedi vetett fel írásában.

A társadalom és szereplői

A szociológia régi elméleti problémája vonatkozik arra a kapcsolatra vagy összefüggésre, amely egyfelől a társadalom, mint kollektív egész (rendszer, struktúra), másfelől a cselekvő szereplők között húzódik. A társadalmi változásokat és újításokat magyarázó szociológus óhatatlanul beleütközik ilyen kérdésekbe: milyen csoportok vesznek részt benne, kikkel történik az egész folyamat? Durkheim is foglalkozik mindezzel, például az ausztráliai bennszülöttek totemizmusa kapcsán. Csakhogy az ő írásaiban nem érdekeket vagy célokat követő cselekvők viszik végbe a változásokat. Durkheim sajátos szempontjai szerint *a változás folyamatai megtörténnek a szereplőkkel, de a folyamatok igazi aktorai nem ők, hanem a társadalom.*

Társadalom és cselekvő szereplők összefüggéseire, a „struktúra és ágencia” szerteágazó kérdéskörére még vázlatos módon sem térhetek ki itt.² Csak Durkheim elméletére fogok összepontosítani, s éppen arra, amit ő a szociológia tárgyának tartott. Persze erről is könyvtárnyi kommentár született már, s ezekhez magyar nyelven éppen Némedi Dénes monográfiája adja a legtöbb segítséget (Némedi 1996).

Pályája során legfőként az egyéneket kényszerítő kollektív képzetek foglalkoztatták E. Durkheimet. De a képzeteket és más tudatformákat vizsgáló pszichológiával szemben ő nem lelki jelenségeket látott ezekben. Minduntalan hangsúlyozta, hogy a szociológusnak nem az egyes személyek tudattartalmait kell vizsgálnia. Szerinte a kollektív tudat olyan társadalmi tény, amely „...elkülönül egyéni megnyilatkozásaitól” (Durkheim 1978: 31). Az egyéntől elkülönülő, de tudatára kényszerítő erővel ható társadalom, mint adottság jelenik meg, amit objektívan, dologként kell érzékelnie és értelmeznie a szociológusnak.

Innen, társadalom és egyén összefüggései felől, a közvetítések problémájára összpontosítva indítja kritikáját Adorno.³ Szerinte Durkheim „...felismerte, hogy az individuum maga is társadalmi kategória, hogy a társadalom közvetíti. Azt

² Az összefüggés teljes megismeréséhez a szociológiai elméletek szinte teljes körét kell figyelembe venni. A legfontosabb kérdéseket rövid tárgyalja Walsh (1998).

³ Ennek az eredetileg 1967-ben megjelent, s a 70-es évek elején magyarra fordított tanulmánynak nem találtam nyomát Némedi Dénes írásaiban. Bizonyára olvasta Adorno írását. Vajon miért nem hivatkozott rá sehol?

azonban, hogy ennek a közvetítésnek is szüksége van közvetítettre, hogy a kollektív képződmények az individuális ellenpólus nélkül éppoly kevésbé lehetségesek, mint ezen pólus a társadalmi általánosság nélkül, Durkheim görcsösen tagadja” (Adorno 1972: 176). Ennek következtében a szociológia mentesül a cselekvő emberek, csoportok, rétegek vizsgálatától, attól a feladattól, hogy megértse és azonosítsa a társadalmi élet szereplőit. Állandóság és változás nem az ő művük, hanem egy hiposztazált társadalomé.

Véleményem szerint Adorno jogosan és találóan hasonlítja Durkheim társadalomelméletét S. Freud személyiségelméletéhez, illetve a „kollektív tudat” durkheimi fogalmát a „felettes én” freudi fogalmához (Adorno 1972: 189 és köv.). Mindkettő az egyén feletti abszolút hatalmat hivatott jelölni. Azt a hatalmat, amely Durkheim értelmezése szerint eredetileg nem is az emberek közötti együttműködés eredménye (Durkheim 1986:149), amelynek *„megvannak a maga szenvedélyei, szokásai, szükségletei”* (Durkheim 1978: 248), *s belőle fakad minden tekintély, parancs, kötelezettség és szabály.*

Az „individuális ellenpólus” kiiktatásával és a társadalom szembeállításával azonban Durkheim erősen korlátozta elmélete érvényességét. Alkalmatlanná váltak szempontjai fontos árnyalatok felismerésére és lényeges megkülönböztetések elvégzésére. Egyetlen példa említésével próbálom érzékeltetni itt e korlátozás módszertani következményét. Ez a példa a demokratikus mozgalmak, illetve az antidemokratikus szervezetek tevékenységének megkülönböztetésére vonatkozik. A huszadik század történetében mindkét jelenségre számos példát találunk, s tudjuk, hogy például a weimari Németország demokratikus szakszervezetei és pártjai merőben másfajta közösséget képviseltek, másfajta céljaik voltak, más módszereket használtak, más kultúrájuk volt, mint a nemzeti szocializmus szervezeteinek. Amikor megérteni próbáljuk azt, hogyan történt a változás, kik és mit számoltak fel, hogyan vezettek be új rendet, milyen intézmények alakultak az átmenet során a weimari demokráciából a fasiszta rendszerbe, akkor nem tűnethetjük el ezeket a különbségeket és a mozgalmak közötti konfliktusokat.

Durkheimet olvasva azonban nemcsak a társadalom és egyének közötti közvetítések kapcsán merül fel a történelmi változások problémája.

Átmenetek

„A vallási élet elemi normái”-ban „kollektív pezsgés”-ként írt Durkheim az újítások keletkezéséről. Tanulmányának egyik helyén ezt a gondolatot boncolgatja Némedi (2010: 6–7), és itt hivatkozik V. Turner koncepciójára a liminalitásról, vagyis a „küszöbhelyzetekről”. Ilyen helyzetekbe kerülnek például a beavatási szertartások alanyai, akik „sem itt nincsenek, sem ott; a jog, a szokás, a konvenció és a szertartás által kijelölt és elrendezett pozíciók köztes területén helyezkednek el” (Turner 2002: 108).⁴ Némedi szerint a képzetek, emblémák, totemisztikus jelek

4 Az ilyen szertartások jelentőségét a társadalomtudományi elemzés számára Durkheim kortársa és kritikusa, Arnold van Gennep fedezte fel, s ő nevezte el ezeket átmeneti rítusoknak (Gennep 2007).

kapcsán hasonló helyzetekre gondolhatott Durkheim, akinek feltételeznie kellett, hogy „...a jelek, az emblémák már megvannak, mielőtt a kollektív pezsgés során jelentéssel telítődnének” (Némedi 2010: 7). De ez a feltételezés sem vezetett el a probléma megoldásához. Némedi megállapítja, hogy a liminalitás és az átmeneti helyzet fogalmaival sem sikerült megérteni azt, hogyan újítták meg társadalmukat az emberek.

Ezzel egyetérttek. Úgy látom azonban, hogy Némedi Dénes kritikája itt átsiklott az „átmenetiség” egy másik témakörén és az *anómia* problémáján. Durkheim alaposan elemezte és válságosnak tartotta a kortárs társadalom több jelenségét, mint például az iskarendszert és a vallást, a család intézményét és az erkölcsöket, az öngyilkosságok és a bűnözés alakulását. Főleg az anómia okait kutatva tért vissza újra és újra a társadalmi változások menetére és időleges voltára, mert azt tartotta, hogy „...átmeneti korban élünk” (Durkheim 2003: 387). Olyan korban, amikor a régi értékek és szabályok már nem, az újak még nem érvényesek. S miután a társadalom éppen az értékeken, normákon és más magatartásszabályokon keresztül befolyásolja az egyéneket, ezek változásai tartós bizonytalanságot okozhatnak. A kollektív rend Durkheim szerint nélkülözhetetlen. „Igen ám, de ha a társadalmat megzavarja valami – akár fájdalmas válság, akár örömdetes, de túl gyors változás –, átmenetileg képtelen kifejtetni ezt a hatást...” (Durkheim 1982: 238). Így keletkezik az anómia, s ez okozza például a családi élet válságát vagy az öngyilkosságok számának hirtelen megugrásait is.

Az anómia korábban időleges volt, de egy évszázad óta „krónikus jellegű” lett a kereskedelemben és az iparban (Durkheim 1982: 240). Addig főként a válás szabályozta az erkölcsi életet, ez regulázta a munkásokat és munkáltatókat, szegényeket és gazdagokat. A vallás azonban meggyengült, „elvesztette uralmi szférájának legnagyobb részét” (Durkheim 1982: 240). A többi szabályozó erő közül a kormányhatalom nem tudja irányítani a gazdasági életet, hanem annak eszközüvé vált. „Így jött forrásba a társadalomnak ez a része, s innen terjedt át a forrás az egész társadalomra. Így vált állandó, mondhatnánk normális állapotá a válság és az anómia” (Durkheim 1982: 241).

Átmenet és bizonytalanság tehát együtt jár: ezek összetartozó komponensei az anómiának, s annak a diagnózisnak, amit saját koráról adott Durkheim. De mennyire pontos ez a diagnózis? Mennyire alkalmas az átmenetiséggel értelmezett anómia elmélete arra, hogy megértsük a modern társadalmakat és saját korunk társadalmi problémáit?

Töprengésünk során Durkheiménél száz évvel távlatosabb történelmi tapasztalatokból indulhatunk ki. A XXI. század elejéről tekintve nemcsak az ő korát, a 19–20. század fordulóját tarthatjuk átmenetinek. Hiszen már előbb, Napóleon korában, majd az 1848-as forradalmak előtt, alatt és után, s aztán a 19. század második felében éppen a változás és az átmenetiség foglalkoztatta újra meg újra a nyilvánosságot, a regényirodalmat és a társadalom új tudományát, a szociológiát is. És azóta? Átmenetinek tartották korukat a szociológusok a 20. század folyamán például a két világháború között, a 60-as években vagy a kelet-európai rendszer-

váltások időszakában. Inkább azt kérdezhetnénk: az utóbbi kétszázötven év folyamán mikor nem gondolták átmenetinek saját korukat a társadalomkutatók?

Az átmenetiség tudatát és élményét az keltette és kelti fel ma is, hogy a modern társadalmakhoz igen szorosan tartoznak hozzá a változás és mobilitás különféle folyamatai. Sokáig tartana felsorolni ezeket a folyamatokat, bemutatni tempójukat és ritmusukat a „gyorsuló idő”-ben. Hosszú ideje inkább az állandóságot és stabilitást tarthatjuk kivételesnek, míg a változást és átmeneteket rendszeresnek. Ezt tanúsítja a mai szociológia.

Jegyzeteimmel így visszajutottam Némedi Dénes írásának befejezéséhez. Itt egy programadást összefoglaló kérdést olvashatunk: „Vajon reménytelen vállalkozás lenne az, amely a nyelv kommunikatív cselekvéseméleti megközelítését és a szocialitás tárgyas megközelítését összedolgozza?” (Némedi 2010: 10). Nagy kár, hogy többé már nem kérhetjük további fejtegetésre, e vállalkozás tervének részletesebb kifejtésére Némedit.

Irodalom

- Adorno, Theodore W. (1972): Bevezetés É. Durkheim „Szociológia és filozófia” című művének német kiadásához. In Léderer Pál (szerk.): *E. Durkheim a társadalmi tényről*. Budapest, Szociológiai füzetek 4. 167–213.
- Durkheim, Émile (1978): *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Durkheim, Émile (1982): *Az öngyilkosság*. Budapest: Közgazdasági és Jogi K. (2. k.).
- Durkheim, Émile (2003): *A vallási élet elemi formái*. Budapest: L'Harmattan.
- Gennep, Arnold van (2007): *Átmeneti rítusok*. Bp.: L'Harmattan.
- Némedi Dénes (1988): Durkheim és a modern cselekvésemélet. *Szociológia*, 18 (3): 275–304.
- Némedi Dénes (1996): *Durkheim. Tudás és társadalom*. Budapest: Áron Kiadó.
- Némedi Dénes (2000): *Társadalomelmélet – elméletlettörténet*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Némedi Dénes (2010): Durkheim és az innováció. Kézirat.
- Turner, Victor (2002): *A rituális folyamat*. Bp.: Osiris.
- Walsh, David F. (1998): Structure/Agency. In: Chris Jenks (ed.): *Core sociological dichotomies*. London: etc. Sage, 8–34.